

Daniel POLIŃSKI

Struktura potrzeb człowieka

Структура потребностей человека

The Structure of Man's Needs

Różne potrzeby będąc źródłem różnych form ludzkiej aktywności są — jak stwierdza K. Marks — wewnątrznie związane między sobą „w jeden naturalny system [...]”.¹ Ta systemowa koncepcja potrzeb zakłada istnienie wzajemnego oddziaływania poszczególnych potrzeb jako elementów struktury, którą one tworzą. Powstaje więc problem wyróżnienia podstawowych elementów tej struktury i określenia związków zachodzących między nimi.

Jeśli chodzi o kryterium wyróżnienia podstawowych elementów, to wydaje się, iż powinna nim być ontologiczna charakterystyka przedmiotów potrzeb. Owe przedmioty zaś mogą mieć — jak wiadomo — charakter materialny lub idealny (duchowy). W związku z tym, stosując powyższe kryterium, można wyróżnić w całościowej strukturze potrzeb człowieka potrzeby materialne i potrzeby duchowe.

Potrzeby materialne najogólniej można określić jako takie stany organizmu, które powstają wskutek dłuższego lub krótszego zakłócenia procesu wymiany materii i energii między organizmem a zewnętrznym środowiskiem. Wspomniane procesy wymiany materii i wymiany energii są ze sobą ściśle związane i warunkują się wzajemnie. W stosunku do tego typu potrzeb używa się zwykle takich określeń, jak: pierwotne, wrodzone, fizjologiczne, fizyczne, naturalne, konieczne, biogenne, materialno-biologiczne, niższe. Cechą charakterystyczną tych potrzeb jest to, że ich zaspokojenie jest warunkiem koniecznym zachowania biologicznego życia organizmu (abstrahuję w tym miejscu od oczywistego faktu, że ludzki podmiot potrzeb nie jest wyłącznie organizmem biologicznym, lecz biospołecznym). Istnieje przy tym optymalny poziom zaspokojenia tych potrzeb, który odpowiada biologicznym normom danego organizmu. Oprócz niego istnieją jeszcze dwa poziomy, których przekroczenie powoduje śmierć organizmu. Jest to z jednej strony poziom, który można określić — posługując się terminologią W. T. Asiejewa — jako „minimalnie konieczny”, z drugiej zaś strony — jako „maksymalnie możliwy”. Życie biologiczne jest więc możliwe tylko wówczas, gdy potrzeby są zaspokajane pod względem ilościowym w obszarze znajdującym się między tymi dwoma poziomami.

Taki charakter potrzeb materialnych dopuszcza — zdaniem W. T. Asiejewa — „zasadniczą możliwość absolutnie pełnej ich realizacji, ponieważ ist-

¹ K. Marks: *Kapitał*, t. I [w:] K. Marks i F. Engels: *Dzieła*, t. XXIII, s. 421.

nienie optymalnego poziomu zaspokojenia tworzy naturalną biologiczną granicę zwiększenia potrzeb i odpowiednich materialnych i energetycznych nakładów, koniecznych do ich zaspokojenia".² Twierdzenie to byłoby prawdziwe, gdyby człowiek był tylko istotą biologiczną. W. T. Asiejew nie dostrzega tego, że materialne potrzeby człowieka w swym aspekcie jakościowym podlegają stałemu rozwojowi. To zaś oznacza, że optymalny poziom zaspokojenia potrzeb jest związany nie tylko z aspektem ilościowym, lecz również i z jakościowym. Człowieka nie zadowala tylko spożycie określonej ilości pokarmu i przykrycie swego ciała byle czym. W każdym okresie historycznym przedmioty te przybierają określoną postać jakościową. W tej zaś postaci były one do tej pory ilościowo niewystarczające do optymalnego zaspokojenia potrzeb większości ludzi.

Marks, podejmując problem wartości siły roboczej, stwierdza, że tworzą ją „dwa elementy — jeden czysto fizyczny, drugi zaś historyczny lub społeczny. Jej dolną granicę określa element fizyczny, to znaczy, że klasa robotnicza dla zachowania i odtwarzania siebie samej, dla zachowania ciągłości swego fizycznego istnienia, musi otrzymywać środki utrzymania absolutnie niezbędne dla swego życia i rozmnażania się. [...] Poza tym czysto fizycznym elementem wartość pracy w każdym kraju określana jest przez tradycyjną stopę życiową. Stanowi ją nie tylko czysto fizyczne życie, ale także zaspokojenie pewnych potrzeb, wyrosłych na gruncie warunków społecznych, w jakich ludzie żyją i są wychowywani.”³ Z tego wynika, że K. Marks dostrzega nie tylko istnienie minimalnie koniecznego poziomu zaspokojenia potrzeb, ale widzi również jego społeczne uwarunkowanie, jego społeczną określoność. Nie redukuje on człowieka do istoty wyłącznie biologicznej, mimo że cechą ustroju kapitalistycznego jest tendencja do takiej właśnie redukcji. Można wobec tego sformułować wniosek, że potrzeby materialne są uwarunkowane przez dwa czynniki. Jednym z nich jest biologiczna natura człowieka i naturalne warunki przyrodnicze, drugim zaś — samo społeczeństwo i poziom rozwoju jego produkcji materialnej.

Potrzeby materialne, w zależności od stosunku przedmiotu potrzeby do podmiotu, można podzielić na dwie grupy. Jeżeli przedmiot potrzeby znajduje się na zewnątrz podmiotu, wówczas tego typu potrzeby określa się zwykle mianem potrzeb przedmiotowych lub substancjonalnych. Podmiot zaspokajając te potrzeby, kieruje swoją działalność na jakiś przedmiot zewnętrzny w stosunku do niego samego. Jeżeli zaś przedmiot potrzeby pokrywa się z jakimś aspektem podmiotu — a dotyczy to w zasadzie samego procesu jego funkcjonowania — wówczas tego typu potrzeby określa się jako potrzeby funkcjonalne. Z takim podziałem potrzeb materialnych można spotkać się już u Marksa, kiedy pisze on, że „w ciągu pewnej części dnia siła (człowiek — D. P.) musi spoczywać, spać, w ciągu innej części dnia musi człowiek zaspokajając inne potrzeby fizyczne, jak np. posilać się, myć się, ubierać itp.”⁴ Na znaczenie i konieczność zaspokojenia potrzeb funkcjonalnych zwracał również uwagę I. M. Sieczenow. Pisał on, że „praca zawsze była i pozostanie życiową funkcją systemu mięśniowego, żeby nie wiadomo jak współczesna technika wypierała

² W. T. Asiejew: *Razwitijsie potrebnostiej czelowieka i otnoszenije obszczestwa k prirode* [w:] *Priroda i obszczestwo*, Moskwa 1968, s. 342.

³ K. Marks: *Placa, cena, zysk* [w:] K. Marks i F. Engels: *Dzieta*, t. XVI, s. 162—163.

⁴ K. Marks: *Kapitał*, t. I [w:] K. Marks i F. Engels: *Dzieta*, t. XXIII, s. 269.

z życia przemysłowego muskułową pracą człowieka”.⁵ Wypowiedź ta nie straciła nic ze swej aktualności we współczesnej epoce automatyzacji produkcji. Określona potrzeba funkcjonalna, która była przedtem zaspokajana w procesie pracy fizycznej, jest obecnie zaspokajana w procesie tzw. aktywnego odpoczynku, podczas którego wprawia się w ruch system mięśniowy. Najlepszym tego wyrazem może być masowy i wciąż rozszerzający się zakres sportu fizycznego. W najnowszej literaturze na dużą rolę jednej z potrzeb funkcjonalnych (ruchu fizycznego) zwraca uwagę J. B. Wiszniewskij pisząc, że „potrzeba określonego reżimu motorycznej, fizycznej działalności jest potrzebą biologiczną, której efektywne zaspokojenie leży u podstaw normalnego fizjologicznego funkcjonowania organizmu człowieka”.⁶ Nie przypadkowo poświęciłem tyle miejsca materialnym potrzebom funkcjonalnym. Ich zaspokojenie jest przecież nie mniej ważne aniżeli zaspokojenie materialnych potrzeb substancjonalnych. W literaturze natomiast dotyczącej potrzeb, jeżeli nawet się je wyróżnia — a trzeba stwierdzić, że robi się to rzadko — to stosunkowo mało poświęca się im uwagi.

Funkcjonalne potrzeby materialne można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej grupy będą należały te, które są zaspokajane w sposób w zasadzie naturalny, nieuspołeczniiony. Przykładem tego rodzaju potrzeb mogą być fizjologiczne potrzeby wydalania i potrzeba snu. Grupę tych potrzeb można nazwać: nieuspołecznione funkcjonalne potrzeby materialne. Drugą grupę będą stanowić te potrzeby, które są zaspokajane w sposób określony społecznie. Jako przykłady tego rodzaju potrzeb można wymienić różne formy wprawiania w ruch systemu mięśniowego przy pominięciu pracy fizycznej (różne gałęzie sportu fizycznego i turystyki). W stosunku do tej grupy potrzeb będą używać nazwy: uspołecznione funkcjonalne potrzeby materialne. Należy przyznać, że zastosowane kryterium podziału nie jest zbyt ostre i ma charakter bardziej intuicyjny aniżeli ściśle logiczny. Ktoś mógłby przecież zapytać, dlaczego potrzebę snu ze względu na sposób zaspokojenia zaliczam do pierwszej grupy, a nie do drugiej, skoro jej zaspokojenie odbywa się w specjalnie do tego stworzonych warunkach (np. w łóżku, w hotelach itp.). Wydaje się jednak, że są to warunki zaspokojenia tych potrzeb konieczne tylko i wyłącznie z punktu widzenia społecznego. Sam zaś sposób zaspokojenia potrzeby, a więc sposób snu, pozostaje bez zmian w przeciwieństwie np. do zmieniających się sposobów wprawiania w ruch systemu mięśniowego. Dokonałszy wyróżnienia nieuspołeczniionych i uspołeczniionych funkcjonalnych potrzeb materialnych po to, aby uświadomić sobie, że i tu czynnik społeczny zaczyna odgrywać swoją rolę. Pozwalając sobie na refleksję filozoficzną można uczynić przypuszczenie, że być może w niedalekiej przyszłości potrzeby określone obecnie przez nas jako nieuspołecznione, staną się potrzebami społecznymi.

W grupie substancjonalnych potrzeb materialnych, którym najwięcej poświęca się uwagi, wyróżnia się potrzeby ekonomiczne i nieekonomiczne. Kryterium tego wyróżnienia stanowi charakter produktu, który jest przedmiotem potrzeby. Jeżeli produkt ten występuje w swej naturalnej formie przyrodniczej, w postaci darów przyrody (np. powietrze, dziko rosnące płody), wówczas te potrzeby, których przedmiotem są tego rodzaju produkty, nazywa się potrzebami nieekonomicznymi. Jeżeli natomiast przedmiotem potrzeb są pro-

⁵ J. M. Siecznow: *Oczerk raboczich dwiżenij czelowieka*, Moskwa 1906, s. 1.

⁶ J. B. Wiszniewskij: *Fizyczeskoe razwitijsze czelowieka kak socjalnaja potrebnost'*. Nauczno-issledowatielskij institut kompleksnych socjalnych issledowanij. Uczonyje zapiski, Izd-wo LGU, 1968, wyp. 3, s. 62.

dukty ludzkiej pracy, produkty produkcji społecznej, to wówczas potrzeby te określa się jako ekonomiczne.

Ujmując substancjonalne potrzeby materialne w aspekcie historycznym, stwierdzić należy, że początkowo były one w znacznej swej większości potrzebami nieekonomicznymi. W miarę historycznego rozwoju pracy dokonywał się z jednej strony proces zmniejszania potrzeb nieekonomicznych, z drugiej zaś strony proces zwiększania potrzeb ekonomicznych. Te ostatnie w epoce współczesnej stanowią absolutną większość substancjonalnych potrzeb materialnych. Potrzeby nieekonomiczne istnieją w minimalnej ilości, ponieważ przedmioty potrzeb w swej naturalnej formie przyrodniczej występują w maksymalnie ograniczonym zakresie.

W związku z tym, że przedmiotem potrzeb ekonomicznych są produkty ludzkiej działalności produkcyjnej, ich zaspokojenie poprzedza realizacja procesu tej działalności. Ona zaś wymaga zastosowania narzędzi pracy, które w tym procesie zużywają się, podlegają „konsumpcji”. W ten sposób potrzeby ekonomiczne jak gdyby rozszczepiają się na dwa rodzaje: potrzeby przedmiotów konsumpcji indywidualnej lub zbiorowej (potrzeby ludzkie) i potrzeby przedmiotów konsumpcji produkcyjnej (potrzeby produkcyjne). Oczywiście potrzeby produkcyjne są też ludzkimi potrzebami, z tym, że ich przedmioty nie są konsumowane przez człowieka bezpośrednio, lecz pośrednio, poprzez konsumpcję produkcyjną. Przedstawiona wyżej ogólna charakterystyka substancjonalnych potrzeb materialnych jest dla naszych celów wystarczająca, tym bardziej, że przeprowadzono już w radzieckiej literaturze naukowej dosyć szeroką analizę potrzeb ekonomicznych.⁷

Potrzeby duchowe są produktem długiego historycznego rozwoju człowieka jako istoty biospołecznej. Powstały one w procesie praktycznego stosunku człowieka do przyrody. Jak pisze Marks: „ludzie rzeczywiście zaczynają od załączenia pewnych rzeczy świata zewnętrznego jako środków zaspokajania ich własnych potrzeb etc., etc.; później dochodzą do określenia również w mowie tego, czym te rzeczy są dla nich w doświadczeniu praktycznym [...]”.⁸

A więc w procesie zaspokajania substancjonalnych potrzeb materialnych, w procesie praktycznego stosunku do przedmiotów tych potrzeb, człowiek zaczyna odnosić się do nich jako do przedmiotów potrzeb również w wyobrażeniu, w języku. Zaczyna on przybierać względem nich postawę duchową, teoretyczną. To przejście od stosunku praktycznego do teoretycznego, od praktycznej działalności do działalności duchowej jest jednocześnie przejściem od potrzeb materialnych do potrzeb duchowych.

Potrzeby duchowe z chwilą swego powstania podlegają historycznemu rozwojowi, uzyskują względną autonomię w stosunku do potrzeb materialnych. Ten ich rozwój i autonomia uzależnione są jednak od określonego stopnia zaspokojenia potrzeb materialnych. Człowiek głodny — jak wiadomo — myśli tylko o jedzeniu. Jego świadomość i zachowanie się są zorganizowane tylko wokół tej potrzeby. W świecie ludzkim określony stopień zaspokojenia potrzeb materialnych zależy od produkcji i uwarunkowanego przez nią charakteru stosunków produkcyjnych. Dlatego też — jak stwierdza Marks — „praca musi być wystarczająco wydajna po to, aby robotnik nie zużywał całego swego czasu

⁷ Por. W. W. Radajew: *Potrzebność jak ekonomiczna kategoria socjalizmu*, Moskwa 1970.

⁸ K. Marks: *Uwagi na marginesie książki A. Wagnera* [w:] K. Marks i F. Engels: *Dzieła*, t. XIX, s. 405.

na utrzymanie siebie samego przy życiu"⁹, a rozwijał i zaspokajał także potrzeby duchowe.

W warunkach społeczeństw klasowych stopień zaspokojenia materialnych potrzeb człowieka zależy nie tyle od wydajności pracy, ile od przynależności do tej lub innej klasy. W świetle tego twierdzenia w pełni zrozumiałe staje się, dlaczego kultura duchowa jest w tego typu społeczeństwach tworzona i rozwijana głównie przez klasy uprzywilejowane. Członkowie tych właśnie klas, zaspokajając swoje potrzeby materialne na stosunkowo wysokim poziomie, mogą rozwijać swoje potrzeby duchowe i w celu ich zaspokojenia wytwarzać dobra kultury duchowej. Względna i bezwzględna wielkość tych klas oraz poziom rozwoju tworzonych przez nich kultury duchowej są uwarunkowane wielkością tej części bogactwa społecznego, która może być przywłaszczona przez te klasy. Czynnikiem zaś, które ją określają, są: wydajność pracy, środowisko geograficzne (np. żyzność gleb, charakter klimatu) oraz stopień rozwoju potrzeb bezpośrednich producentów dóbr materialnych.¹⁰ Analiza konkretnego układu tych czynników może stanowić podstawę do wyjaśnienia różnic w poziomie rozwoju kultury duchowej różnych społeczeństw w tym samym czasie lub jednego społeczeństwa w różnym czasie jego historycznego rozwoju.

Tak więc czynnikiem determinującym w ostatniej instancji powstanie i rozwój potrzeb duchowych jest określony poziom rozwoju i zaspokojenia potrzeb materialnych. Występuje jednak, chociaż nieco słabsza, i zależność odwrotna. Jest ona szczególnie dostrzegalna obecnie, we współczesnej epoce rewolucji naukowo-technicznej, kiedy rozwój i zaspokojenie potrzeb duchowych determinuje rozwój i zaspokojenie potrzeb materialnych. Jakkolwiek występowanie ostatniej zależności jest faktem oczywistym, to jednak, a może właśnie dlatego, nie zwraca się na nią uwagi. A przecież warunkiem zaspokojenia materialnych potrzeb ogromnej i wciąż wzrastającej rzeszy inteligencji jest uprzednie zaspokojenie jej potrzeb duchowych, które przejawiają się w różnych formach działalności duchowej i w różnych formach jej obiektywizacji. Ponadto współczesny etap rozwoju produkcji dóbr materialnych wymaga zastosowania nauki — produktu działalności duchowej, której bezpośrednim źródłem są właśnie potrzeby duchowe. Problemy te wymagają odrębnej i szerszej analizy — w tym miejscu sygnalizuję jedynie ich istnienie.

Potrzeby duchowe są — najogólniej rzecz biorąc — takimi stanami podmiotu, które powstają wskutek przerwania procesu wymiany informacji lub zahamowania duchowych funkcji realizowanych przez podmiot. Tego typu potrzeby określa się najczęściej jako wtórne, nabyte, społeczne, intelektualne, psychogenne, wyższe. Realizacja procesu zaspokajania tych potrzeb jest warunkiem koniecznym istnienia człowieka jako podmiotu społecznego, a więc istnienia człowieka jako człowieka. Potrzeby duchowe stanowią specyficznie ludzką treść życia człowieka w przeciwieństwie do potrzeb materialnych, które są wspólne wszystkim istotom żywym.

Jeżeli dla potrzeb materialnych można wyróżnić trzy poziomy zaspokojenia: minimalnie konieczny, optymalny i maksymalnie możliwy, to w przypadku potrzeb duchowych sytuacja przedstawia się odmiennie. Można tu mówić co najwyżej o poziomie minimalnie koniecznym. Gdy potrzeby duchowe istnieją i są zaspokajane powyżej tego poziomu, to mamy wówczas do czynienia z ży-

⁹ K. Marks: *Teoria wartości dodatkowej* (IV tom *Kapitału*), cz. II, s. 10.

¹⁰ Por. K. Marks: *Kapitał*, t. I [w:] K. Marks i F. Engels: *Dziela*, t. XXIII, s. 607—608.

ciem społecznym danego podmiotu, z ludzkim życiem człowieka. Ale jeżeli potrzeby te nie pojawiły się, bądź są zaspokajane poniżej tego poziomu, to wówczas możemy mówić o braku życia społecznego lub „śmierci społecznej” danego podmiotu. Przykładem tego typu zjawisk mogą być (choćby nieliczne, ale rzeczywiste) przypadki wychowywania się pojedynczych ludzi wśród zwierząt. Proces zaspokajania potrzeb duchowych nie zawiera w zasadzie żadnych wewnętrznych granic dotyczących poziomu ich zaspokojenia. Czynnikiem ograniczającym, ale zewnętrznym w stosunku do nich, mogą być jedynie procesy fizjologiczne, z którymi są one związane i na bazie których one istnieją.

Potrzeby duchowe, w porównaniu z potrzebami materialnymi, charakteryzują się większą elastycznością. Wypływa to właśnie z faktu braku granic poziomu ich zaspokojenia. Czy charakteryzują się one większą dynamiką swego rozwoju w porównaniu z rozwojem potrzeb materialnych? Jest to problem dosyć skomplikowany i wymagający konkretnych analiz historycznych. W różnych okresach historycznych jednego społeczeństwa lub różnych społeczeństw w tym samym czasie może to wyglądać różnie. Wydaje się, że w każdym konkretnym przypadku będzie to jednak zależało od stopnia zaspokojenia społecznie określonych potrzeb materialnych. Jeżeli w danym okresie w danym społeczeństwie poziom zaspokojenia potrzeb materialnych będzie zbliżony do poziomu optymalnego (optymalność należy tu rozumieć historycznie), to wówczas dynamika rozwoju potrzeb duchowych może być większa od dynamiki rozwoju potrzeb materialnych. Jeżeli natomiast poziom zaspokojenia potrzeb materialnych będzie znacznie niższy od optymalnego, wówczas jest rzeczą oczywistą, że działalność jednostek jak i społeczeństwa będzie zorganizowana przede wszystkim wokół potrzeb materialnych. Dotychczasowy rozwój kultury materialnej i duchowej poszczególnych społeczeństw ludzkich przemawia zdecydowanie za tym, aby większą dynamikę rozwoju potrzeb materialnych w stosunku do potrzeb duchowych uznać za ogólną prawidłowość historyczną. W tym miejscu należy jednak odnotować, że w ostatnim czasie dają się zaobserwować zjawiska, które wskazują na to, że w najbliższym okresie prawidłowość ta może ulec zmianie.

Potrzeby duchowe, podobnie jak potrzeby materialne, można podzielić na dwie grupy. Kryterium tego podziału stanowi charakter stosunku, jaki zachodzi między przedmiotem potrzeby a podmiotem. Jeżeli przedmiot potrzeby znajduje się na zewnątrz podmiotu, wówczas tego typu potrzeby określa się zwykle mianem przedmiotowych lub substancjonalnych. Jeżeli natomiast przedmiotem jest sama działalność duchowa bez względu na jej rezultaty, wówczas potrzeby te nazywa się funkcjonalnymi. W teorii dosyć łatwo jest przeprowadzić taki podział. W praktyce natomiast sytuacja nieco się komplikuje. Jeżeli stosunkowo łatwo można wyróżnić substancjonalne potrzeby duchowe, to już wyróżnienie potrzeb funkcjonalnych jest o wiele trudniejsze. Wydaje się, że przyczyną tego jest fakt, że funkcjonalne potrzeby w swej czystej postaci występują w rzeczywistości dosyć rzadko. To zaś jest konsekwencją tego, że są one najczęściej zaspokajane w procesie zaspokajania potrzeb substancjonalnych.

Substancjonalne potrzeby duchowe charakteryzują się tym, że ich przedmiotem jest informacja znajdująca się na zewnątrz podmiotu. W zależności od formy, w jakiej występuje ta informacja, można podzielić potrzeby na dwie grupy. Do pierwszej z nich będą należały te, których przedmiotem jest informacja zawarta bezpośrednio w naturalnych przedmiotach i zjawiskach przyrody, a która bezpośrednio mówi o różnorodnych ich własnościach. Potrzeby, których przedmiotem jest tego typu informacja, będą nazywać potrzebami nie-

ekonomicznymi. Drugą grupę potrzeb, w stosunku do których będziemy używać miana „ekonomiczne”, stanowią te, których przedmiotem jest głównie informacja w postaci znaków, zawarta przede wszystkim w produktach ludzkiej działalności duchowej.

Użyłem określenia „nieekonomiczne” w stosunku do pewnej grupy substancjonalnych potrzeb duchowych w tym celu, aby podkreślić, że ich przedmiot, nie będąc produktem działalności ludzkiej, znajduje się poza sferą ekonomii. Każdy człowiek ma możliwość zaspokojenia na pewnym poziomie tego typu potrzeb i w praktyce rzeczywiście je zaspokaja. Zachodzi to wówczas, kiedy człowiek w bezpośrednim doświadczeniu indywidualnym zdobywa wiedzę o otaczającej go przyrodzie. Potrzeby określone przez mnie jako nieekonomiczne pokrywają się częściowo z wyróżnianymi przez niektórych psychologów radzieckich potrzebami badawczymi. „Potrzeba badania — jak piszą Sz. N. Czchartiszwili i A. A. Ałchaziszwili — to samodzielnie istniejąca intelektualna potrzeba człowieka, którą zaspokoić jest zdolna wiedza zdobyta przez indywidualum za pośrednictwem rozwoju określonej (badawczej) działalności intelektualnej [...]”.¹¹ Ale potrzeby nieekonomiczne nie muszą być tylko badawczymi. Mogą być również estetycznymi, kiedy ich przedmiotem jest piękno samej przyrody, piękno zjawisk w niej zachodzących.

Na początkowych etapach historycznego rozwoju człowieka znaczną większość substancjonalnych potrzeb duchowych stanowiły właśnie potrzeby nieekonomiczne. Wraz z rozwojem produkcji duchowej ich ilość zaczęła się zmniejszać na korzyść potrzeb ekonomicznych. Te ostatnie stanowią obecnie absolutną większość. Nieekonomiczne pierwotnie potrzeby badawcze przekształciły się w zasadzie w potrzeby ekonomiczne. Ich zaspokojenie we współczesnych warunkach jest złożonym procesem, wymagającym częstego zastosowania skomplikowanej aparatury i uprzedniego przyswojenia szerokiej informacji zakodowanej w produktach ludzkiej działalności duchowej. Potrzeby estetyczne w nieekonomicznej formie istnieją również w szcztkowej postaci.

Wyróżnienie wśród substancjonalnych potrzeb duchowych grupy potrzeb ekonomicznych znajduje uzasadnienie w tym, że zarówno produkcja, jak i podział przedmiotów służących do ich zaspokojenia podlega w zasadzie tym samym prawom ekonomicznym, co produkcja i podział dóbr służących do zaspokojenia potrzeb materialnych. W warunkach społeczeństw klasowych większość przedmiotów służących do zaspokojenia potrzeb duchowych przybiera postać towaru. I nie należy temu się dziwić, skoro sam człowiek w tych społeczeństwach jest towarem.

Jedną z podstawowych potrzeb ekonomicznych jest potrzeba wiedzy. „Ona polega na tym — jak piszą Sz. N. Czchartiszwili i A. A. Ałchaziszwili — że dana potrzeba jest zaspokajana przez wiedzę jako taką. Dla podmiotu potrzeby wiedzy najważniejszą rzeczą jest zostać posiadaczem wiedzy. Jest on w pełni zaspokojenie było ściśle związane z zaspokojeniem potrzeb materialnych. I dla książkach lub innych źródłach informacji”.¹² Potrzeba wiedzy — należy przypuszczać — była jedną z pierwszych potrzeb duchowych, ponieważ jej zaspokojenie było ściśle związane z zaspokojeniem potrzeb materialnych. I dlatego nieprzypadkowo charakteryzowała się ona i charakteryzuje największą dynamiką w porównaniu z innymi potrzebami duchowymi, takimi na przykład

¹¹ Sz. N. Czchartiszwili, A. A. Ałchaziszwili: *O klasyfikacji intelektualnych potrzebności*. Naucznyje trudy Nowosibirskiego pedagogicznego instytutu, 1970, wyp. 61, s. 31.

¹² *Ibid.*, s. 31—32.

jak estetyczne i moralne. W każdej epoce historycznej stanowi ona podstawowe źródło duchowej działalności poszczególnych jednostek, jak i społeczeństwa jako całości. Proces zaspokojenia potrzeby wiedzy (dotyczy to również innych substancjonalnych potrzeb duchowych, np. estetycznych) ma charakter dwustronny. Z jednej strony jest to tworzenie tej wiedzy (eksterioryzacja), z drugiej zaś strony jest to jej przyswajanie (interioryzacja). Czynnikiem głównym i wiodącym jest tu produkcja duchowa, która określa konsumpcję duchową. Tak jak w procesie zaspokajania potrzeb materialnych szczególna rola przypada bezpośrednim producentom dóbr materialnych, tak w sferze zaspokajania potrzeb duchowych szczególną rolę odgrywają twórcy dóbr duchowych.

Tym, co zachodzi w sferze psychicznej człowieka między końcem procesu interioryzacji a początkiem eksterioryzacji, jest samo funkcjonowanie sfery duchowej człowieka, a przede wszystkim samo funkcjonowanie jego intelektu. W procesie tego funkcjonowania dokonuje się przetwarzanie przyswojonej informacji, jako że człowiek nie jest istotą pasywną, lecz aktywną, twórczą. Jeżeli następuje zahamowanie procesu funkcjonowania intelektu — nie ma problemów do rozwiązania — to wówczas pojawia się potrzeba jego funkcjonowania, której zaspokojenie polega na rozwiązywaniu jakichkolwiek problemów. Klasyycznym przykładem tego typu potrzeb mogą być potrzeby wszelkiego rodzaju rozrywek i gier umysłowych. Potrzeby te określiłem poprzednio jako funkcjonalne. „Funkcjonalna potrzeba intelektualna — jak piszą Sz. N. Czchartiszwili i A. A. Ałchaziszwili — posiada jako przedmiot swego zaspokojenia bezpośrednią intelektualną działalność człowieka [...], jest to dostatecznie silna potrzeba życiowa. Istnienie bowiem żywego organizmu na ludzkim poziomie jest nie do pomyślenia bez funkcjonowania intelektu, nieodłącznej jego części”.¹³ Cechą charakterystyczną funkcjonalnych potrzeb duchowych jest to, że są one w większości przypadków spełniane w procesie zaspokojenia substancjonalnych potrzeb duchowych. Dlatego też — co stwierdziłem już wcześniej — człowiek stosunkowo rzadko odczuwa je w czystej postaci.

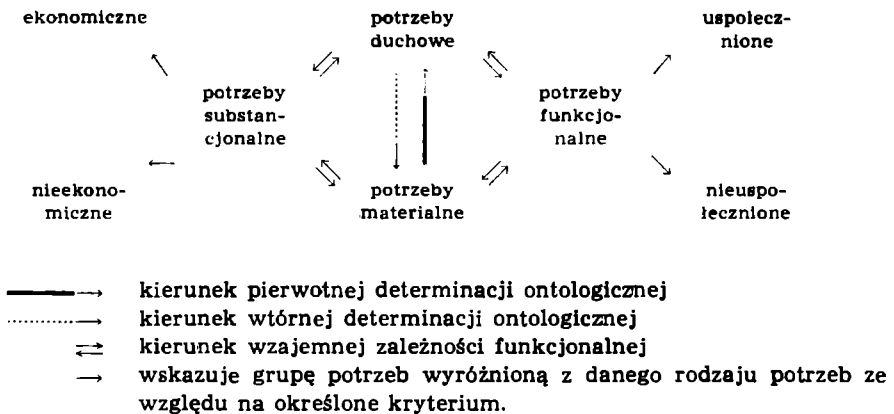
Funkcjonalne potrzeby duchowe można podzielić, podobnie jak funkcjonalne potrzeby materialne, na dwie grupy. Do pierwszej grupy będą należały te, które są zaspokajane w sposób naturalny, bez świadomego udziału człowieka. Należy przypuszczać, że takie zjawiska rzeczywiście zachodzą w sferze psychicznej. Określa się je mianem nieświadomych lub podświadomych. Potrzeba funkcjonowania intelektu byłaby w tym przypadku zaspokojona na poziomie podświadomości. Za tym, że intelekt na poziomie tym funkcjonuje, przemawiałyby fakt nagłego i olśniewającego rozwiązania problemu, który dawno pozostawiliśmy poza zakresem naszej uwagi i świadomych prób jego rozwiązania. Tego typu hipotetycznie wyróżnione funkcjonalne potrzeby duchowe będą nazywać nieuspołecznionymi. Powinny stać się one przedmiotem odrębnych badań psychologicznych, które wysuniętą hipotezę ich istnienia potwierdziłyby lub zanegowały.

Drugą grupę potrzeb, których wyróżnienie nie ma już charakteru hipotetycznego, stanowią te, które są zaspokajane świadomie, w sposób określony społecznie. Będą nazywać je uspołecznionymi funkcjonalnymi potrzebami duchowymi. Jako przykłady tego typu potrzeb mogą służyć wymienione już potrzeby rozwiązywania różnych krzyżówek, łamigłówek, ponadto potrzeba gry w karty, szachy itd. Są to jednak potrzeby, które można ogólnie określić jako intelektualne. Wydaje się, że do uspołecznionych funkcjonalnych potrzeb ducho-

¹³ *Ibid.*, s. 28.

wych należy również zaliczyć niektóre potrzeby estetyczne (np. potrzeba artystycznej twórczości, a także potrzeba ładnego osobistego wyglądu, potrzeba modnego ubioru) i moralne (np. potrzeba postępowania zgodnie z uznawanymi przez siebie normami). Potrzeby te u różnych ludzi są różne i w różnym stopniu rozwinięte. Jeżeli jednak występują i nie są w dostatecznym stopniu zaspokajane, to wówczas rodzą się w przypadku potrzeb estetycznych stany psychicznego niezadowolenia, lub wyrzuty sumienia — w przypadku potrzeb moralnych. Istnienie zaś tych stanów uniemożliwia normalne funkcjonowanie sfery duchowej człowieka.

Kończąc analizę struktury potrzeb człowieka można wyniki, do których doszliśmy, przedstawić przy pomocy modelu graficznego:

Rzeczą interesującą byłoby przeprowadzenie badań, jak się historycznie zmieniał udział ilościowy poszczególnych potrzeb (mierzony czasem przeznaczonym na ich zaspokojenie) w całości potrzeb człowieka i w jakim sensie proporcje między nimi mają charakter niezmienny. Wiadomo — pisał bowiem Marks — „że dla wytworzenia mas produktów, odpowiadających różnorodnym potrzebom, niezbędne są różnorodne i ilościowo określone masy zbiorowej pracy społecznej. Otóż jest self evident (samo przez się oczywiste), że ta konieczność podziału społecznej pracy w określonych proporcjach nie może być w żaden sposób zniesiona przez określoną społeczną produkcję, zmienić się może tylko sposób jej przejawiania się. Prawa przyrody w ogóle nie mogą być zniesione. W odmiennych warunkach historycznych zmieniać się może jedynie forma, w jakiej te prawa się przejawiają.”¹⁴ Wydaje się, że idee zawarte w tej wypowiedzi mogą dotyczyć całej struktury potrzeb człowieka, a nie tylko potrzeb substancjonalnych, o których bezpośrednio mówi Marks. Problem ten wymaga jednak odrębnych i interdyscyplinarnych badań.

Rozważania o strukturze potrzeb pragnę zakończyć słowami wybitnego psychologa radzieckiego A. N. Leontiewa: „Kształtujące się w człowieku wyższe potrzeby — pisze on — nie nakładają się z góry na elementarne, tworząc jedynie powierzchowne nawarstwienia niezdolne do dominacji. Przeciwnie, gdy w życiu człowieka na jedną szalę wagi kładą się najbardziej podstawowe z jego potrzeb witalnych, a na drugą — jego potrzeby wyższe, to przeważyć mogą akurat ostatnie. Klasyczny obraz męczennika wchodzącego na stos — to oczy-

¹⁴ K. M a r k s: *Listy do Kugelmana*, Warszawa 1950, s. 88.

wiście nie symbol wypaczenia, perwersji potrzeb, a symbol ich wyższego uczłowieczenia.”¹⁵

РЕЗЮМЕ

Потребности человека, являясь источником разных форм активности, образуют исторически-определенную структуру. В качестве критериев выделения основных элементов этой структуры примем: с одной стороны — онтологическую характеристику предметов потребностей, а с другой — отношение предмета потребностей к субъекту. Совместное применение этих критериев ведет к выделению субстанциональных материальных потребностей, функциональных материальных потребностей, субстанциональных духовых потребностей и функциональных духовых потребностей. По отношению к так определенным потребностям применяются очередные, более точные классифицирующие критерия.

Выделение основных классов потребностей тесно связано с анализом происходящих между ними связей.

SUMMARY

Man's needs, being the source of various forms of activity, constitute a historically determined structure. Two types of criteria are adopted to distinguish the essential elements of this structure: the ontological characterization of the objects of these needs, and the relation between the object of the need to the subject. A joint application of these criteria leads to distinction of substantial material needs, substantial spiritual needs, functional material needs and functional spiritual needs. Then more particular criteria of classification are applied to the categories of needs thus defined.

The differentiation of the basic classes of needs is closely connected with the analysis of relations among them.

¹⁵ A. A. Leontiev: *Potriebnosti, motiwy i emocyi*, Moskwa 1971, s. 12.